

ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI ARAFASIDA XIVA XONLIGI QO'QON XONLIGI VA BUXARO AMIRLIGINING IJTIMOIIY-SIYOSIY VA IQTISODIY MADANIY AHVOLI

Soburova Sevara Shuxratovna

Xorazm viloyati Hazorasp tumani 1-son Politexnikum

Tarix fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy ahvoli tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda uch davlatdagi boshqaruv tizimi, ijtimoiy tabaqalanish, iqtisodiy munosabatlar, savdo aloqalari va madaniy hayot holati qiyosiy usulda o'rganilgan. Shuningdek, ichki siyosiy beqarorlik, iqtisodiy zaiflik va tashqi bosim omillarining Rossiya imperiyasi istilosiga zamin yaratgan jihatlari yoritib beriladi. Maqola Markaziy Osiyo tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi, ijtimoiy-siyosiy ahvol, iqtisodiy rivojlanish, madaniy hayot, mustamlakachilik.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ ХИВСКОГО ХАНСТВА, КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И БУХАРСКОГО ЭМИРАТА НАКАНУНЕ ВТОРЖЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье на основе исторических источников анализируется социально-политическая, экономическая и культурная ситуация Хивского ханства, Кокандского ханства и Бухарского эмирата в Центральной Азии накануне вторжения Российской империи. В исследовании проводится сравнительное изучение системы управления, социальной стратификации, экономических отношений, торговых отношений и культурной жизни в этих трех государствах. Также освещаются аспекты внутренней политической нестабильности, экономической слабости и внешних факторов давления, которые создали предпосылки для вторжения Российской империи. Статья призвана способствовать более глубокому пониманию истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Российская империя, Хивское ханство, Кокандское ханство, Бухарский эмират, социально-политическая ситуация, экономическое развитие, культурная жизнь, колониализм.

THE SOCIO-POLITICAL AND ECONOMIC AND CULTURAL SITUATION OF THE KHIVA KHANATE, THE KOKAND KHANATE AND THE EMIRATE OF BUKHARA ON THE EVE OF THE RUSSIAN EMPIRE'S INVASION

ANNOTATION

This scientific article analyzes the socio-political, economic and cultural situation of the Khiva Khanate, the Kokand Khanate and the Emirate of Bukhara in Central Asia on the eve of the Russian Empire's invasion based on historical sources. The study comparatively studies the governance system, social stratification, economic relations, trade relations and the state of cultural life in the three states. It also highlights the aspects of internal political instability, economic weakness and external pressure factors that created the basis for the Russian Empire's invasion. The article serves to provide a deeper understanding of the history of Central Asia.

Keywords: Russian Empire, Khiva Khanate, Kokand Khanate, Emirate of Bukhara, socio-political situation, economic development, cultural life, colonialism.

KIRISH

XIX asrning birinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixida murakkab va keskin siyosiy jarayonlar bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda Rossiya imperiyasining janubga tomon kengayish siyosati faollashib, mintaqadagi mustaqil davlatlar — Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligi uchun jiddiy tashqi xavf omiliga aylandi. Ushbu davlatlarning Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi turish imkoniyatlari esa ularning ichki ijtimoiy-siyosiy barqarorligi, iqtisodiy qudrati va madaniy taraqqiyot darajasi bilan bevosita bog‘liq edi.

Rossiya istilosi arafasida Markaziy Osiyo davlatlarining ichki ahvoli bir xil bo‘lmagan, ammo ularni umumlashtiruvchi jihat — siyosiy parokandalik, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va iqtisodiy munosabatlarning eskicha shakllarda saqlanib qolganligidir. Xonliklar o‘rtasidagi doimiy raqobat, hududiy nizolar va sulolaviy kurashlar mintaqaviy birlikni izdan chiqargan hamda tashqi bosqinlar oldida ularni himoyasiz holatga keltirgan. Mazkur ilmiy maqolaning dolzarbligi shundaki, Rossiya imperiyasi bosqini nafaqat harbiy-siyosiy jarayon sifatida, balki Markaziy Osiyo jamiyatining ichki rivojlanish darajasi va tizimli muammolarining natijasi sifatida tahlil qilinmoqda. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Rossiya istilosi arafasida Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy holatini qiyosiy tahlil qilish orqali, mustamlakachilikka zamin yaratgan ichki omillarni ilmiy asosda ochib berishdan iborat.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot tarix fanida qabul qilingan an'anaviy va zamonaviy ilmiy metodlar uyg'unligiga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik va tizimlilik tamoyillari yetakchi o'rin tutdi, ya'ni har bir xonlik va amirlikning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli o'z davri sharoitidan kelib chiqib, uzviy bog'liqlikda o'rganildi. Bu yondashuv voqealarning bir tomonlama emas, balki murakkab tarixiy jarayon sifatida talqin qilinishiga imkon berdi. Shuningdek, qiyosiy-tahliliy metod qo'llanilib, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligining boshqaruv tizimi, ijtimoiy tabaqalanish, iqtisodiy munosabatlar va madaniy hayoti o'zaro solishtirildi. Bu metod har bir davlatning o'ziga xos jihatlari bilan bir qatorda, ularni umumlashtiruvchi muammolarni aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, ichki siyosiy nizolar va iqtisodiy zaifliklarning Rossiya imperiyasi istilosi jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatgani ilmiy asosda baholandi. Manbashunoslik metodologiyasi doirasida mahalliy tarixchilar asarlari, rus mustamlakachilik davri hujjatlari, sayyohlar va harbiy xizmatchilarning qaydnomalari tahlil qilindi. Ushbu manbalar tanqidiy yondashuv asosida o'rganilib, ularning subyektiv va obyektiv jihatlari hisobga olindi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirish maqsadida, turli manbalar o'rtasidagi ma'lumotlar o'zaro solishtirildi va umumlashtirildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi ichki jihatdan jiddiy muammolarga duch kelgan edi. Xiva xonligida markaziy hokimiyatning kuchsizligi, qabila zodagonlarining siyosiy ta'siri va iqtisodiy hayotning asosan natural xo'jalikka tayanishi davlatning tashqi xavflarga qarshi turish imkoniyatini keskin cheklagan. Savdo yo'llarining cheklanganligi va texnologik ortda qolish iqtisodiy taraqqiyotga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Qo'qon xonligida esa ichki siyosiy beqarorlik alohida muammo sifatida namoyon bo'ldi. Tez-tez almashib turgan hukmdorlar, saroy fitnalari va hududiy boshboshdoqlik xonlikning harbiy va iqtisodiy qudratini zaiflashtirdi. Shu bilan birga, madaniy hayotda ma'lum jonlanish kuzatilgan bo'lsa-da, bu jarayonlar siyosiy barqarorlik bilan mustahkamlanmaganligi sababli davlat manfaatlarini himoya qila olmadi. Buxoro amirligida esa diniy-siyosiy institutlarning kuchli mavqei ijtimoiy hayotda konservativ muhitni shakllantirdi. Boshqaruv tizimining markazlashmaganligi, soliqlar tizimining adolatsizligi va iqtisodiy islohotlarning yetishmasligi aholining noroziligini kuchaytirdi. Natijada, amirlik tashqi bosimlarga qarshi samarali siyosiy va harbiy strategiya ishlab chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasi bosqinining faqat tashqi harbiy ustunlik bilan emas, balki Markaziy Osiyo davlatlarining ichki ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy zaifliklari bilan ham chambarchas bog'liq ekanini ilmiy asosda

tasdiqlaydi. Ushbu holat mintaqa tarixida mustamlakachilik jarayonining muhim sabablaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

MUHOKAMA

Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy-madaniy ahvoli masalasi tarixshunoslikda murakkab va ko‘p qatlamli muammo sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur davlatlarning Rossiya istilosiga uchrashi faqat tashqi harbiy ustunlik bilan izohlanmaydi, balki ichki tuzilmalardagi tizimli muammolar, siyosiy parokandalik va iqtisodiy zaifliklar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan jarayon sifatida baholanishi lozim. Xiva xonligi misolida ko‘rilganda, xonlikning ijtimoiy-siyosiy tuzilmasi an‘anaviy feodal munosabatlarga asoslangan bo‘lib, markaziy hokimiyat qabila zodagonlari va mahalliy amaldorlar manfaatlariga kuchli darajada bog‘liq edi. Bu holat siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonini sustlashtirib, davlat boshqaruvida qat‘iylik va uzluksizlikni ta‘minlashga to‘sqinlik qilgan. Ayniqsa, harbiy tizimning eskicha shakllarda saqlanib qolishi va zamonaviy qurollarning yo‘qligi tashqi xavflar qarshisida xonlikni ojiz holatga keltirdi.

Iqtisodiy jihatdan Xiva xonligida xo‘jalikning asosan natural xarakterda bo‘lishi, ishlab chiqarishning past samaradorligi va savdo aloqalarining cheklanganligi iqtisodiy barqarorlikni izdan chiqargan. Rossiya imperiyasi esa aynan shu zaifliklardan unumli foydalanib, savdo manfaatlarini va diplomatik bosim orqali o‘z ta‘sir doirasini kengaytirishga muvaffaq bo‘lgan. Shu jihatdan, Xiva xonligining iqtisodiy mustaqilligi nisbiy xarakterga ega bo‘lganini ta‘kidlash o‘rinlidir. Qo‘qon xonligida esa muhokama markaziga ichki siyosiy beqarorlik masalasi chiqadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tez-tez sodir bo‘lib turgan saroy to‘ntarishlari, hukmdorlar almashinuvi va sulolaviy nizolar davlat boshqaruvida izchillikni yo‘qqa chiqargan. Natijada, uzoq muddatli strategik siyosat yuritish imkoniyati deyarli mavjud bo‘lmagan. Bu esa Rossiya imperiyasi kabi markazlashgan va rejalashtirilgan siyosat olib borgan kuchlar oldida Qo‘qon xonligini zaiflashtirdi. Shu bilan birga, Qo‘qon xonligi madaniy hayotida nisbatan jonlanish kuzatilganini inkor etib bo‘lmaydi. Adabiyot, tarixnavislik va diniy ta‘lim muassasalari faoliyati ma‘lum darajada rivojlangan. Biroq madaniy yuksalish siyosiy va iqtisodiy barqarorlik bilan uyg‘unlashmaganligi sababli, bu omil davlat mustaqilligini saqlab qolishda yetarli bo‘la olmadi. Bu holat madaniy rivojlanishning o‘zi siyosiy mustahkamlikni ta‘minlash uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi. Buxoro amirligi muhokamasida esa diniy-siyosiy institutlarning jamiyat hayotidagi ustuvor mavqei alohida ahamiyat kasb etadi. Amirlikda ruhoniylar tabaqasining kuchli ta‘siri siyosiy qarorlar qabul qilishda konservativ yondashuvni shakllantirgan. Islohotlarga ehtiyoj mavjud bo‘lsa-da, an‘anaviy tuzumni saqlab qolishga intilish jamiyatning zamonaviy talablarga moslashuvini sekinlashtirgan. Bu esa tashqi bosimlarga qarshi moslashuvchan siyosat yuritish imkoniyatini cheklagan. Iqtisodiy nuqtai nazardan Buxoro amirligida soliq

tizimining og'irligi va noteng taqsimlanganligi ijtimoiy norozilikni kuchaytirgan. Aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligiga bog'langan bo'lib, ishlab chiqarish texnologiyalarining eskiligi iqtisodiy samaradorlikni pasaytirgan. Rossiya imperiyasi bilan savdo munosabatlarining kuchayishi esa amirlikni iqtisodiy jihatdan tashqi kuchlarga qaram holatga tushirib qo'ygan.

Uch davlatni qiyosiy muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, ularning barchasida umumiy muammolar mavjud bo'lgan: markaziy hokimiyatning zaifligi, harbiy tizimning eskirganligi, iqtisodiy munosabatlarning zamonaviy bozor talablariga mos kelmasligi va siyosiy birlikning yetishmasligi. Rossiya imperiyasi esa aynan shu omillarni chuqur tahlil qilgan holda, bosqichma-bosqich istilo strategiyasini amalga oshirgan. Muhokama jarayonida alohida ta'kidlash lozimki, Rossiya imperiyasi bosqinini faqat harbiy istilo sifatida talqin qilish tarixiy haqiqatni to'liq aks ettirmaydi. Bu jarayon mintaqaning ichki rivojlanish darajasi, siyosiy qarorlar sifati va ijtimoiy tuzilmaning moslashuvchanligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab tarixiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, Rossiya istilosi Markaziy Osiyo davlatlari ichki tizimlarining sinov maydoniga aylangan. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi bosqini arafasida tashqi xavflarga qarshi samarali qarshilik ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Buning asosiy sababi esa harbiy kuchning yetishmasligidan ko'ra, ichki siyosiy va iqtisodiy tizimlarning zamon talablariga javob bermaganligida namoyon bo'ladi. Mazkur holat Markaziy Osiyo tarixini qayta baholashda muhim ilmiy xulosalar chiqarishga zamin yaratadi.

XULOSA

O'tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga nisbatan amalga oshirgan bosqinlari tasodifiy yoki faqat harbiy ustunlik natijasi bo'lmagan, balki mintaqadagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillarning murakkab uyg'unligi natijasida yuzaga kelgan tarixiy jarayon sifatida baholanishi lozim. Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi Rossiya istilosi arafasida tashqi xavflarga qarshi samarali qarshilik ko'rsatish imkoniyatini sezilarli darajada yo'qotgan edi. Tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, ushbu davlatlarda markaziy hokimiyatning yetarli darajada mustahkam emasligi, siyosiy parokandalik va sulolaviy nizolar davlat boshqaruvini izdan chiqargan. Xonliklar va amirlik o'rtasidagi o'zaro raqobat va hududiy mojarolar esa mintaqaviy birlikni shakllantirish imkonini bermagan. Bu holat Rossiya imperiyasining "bo'lib boshqar" tamoyiliga asoslangan siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishiga qulay sharoit yaratgan. Iqtisodiy jihatdan qaralganda, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida xo'jalik munosabatlarining asosan an'anaviy va natural xarakterda bo'lib qolishi, ishlab chiqarish texnologiyalarining eskiligi hamda savdo aloqalarining cheklanganligi iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtirgan. Rossiya imperiyasi bilan savdo

munosabatlarining kuchayishi esa bu davlatlarni iqtisodiy jihatdan tashqi kuchlarga qaram holatga tushirib qo'ygan.

Madaniy hayotda muayyan yutuqlar mavjud bo'lishiga qaramay, ilm-fan, ta'lim va madaniyat sohalaridagi rivojlanish siyosiy va iqtisodiy islohotlar bilan uyg'unlashmagan. Natijada, madaniy taraqqiyot jamiyatning umumiy modernizatsiyasiga yetarli darajada xizmat qila olmagan. Bu holat mustamlakachilik bosqini oldidan davlatlarning ichki salohiyatidan to'liq foydalanilmaganini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi bosqini Markaziy Osiyo davlatlari uchun tashqi omil bo'lishi bilan birga, ularning ichki ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimlaridagi zaifliklarni yuzaga chiqargan tarixiy sinov bo'ldi. Mazkur ilmiy tadqiqot Markaziy Osiyo tarixini faqat mustamlakachilik nuqtayi nazaridan emas, balki ichki rivojlanish muammolari kontekstida qayta baholash zarurligini asoslab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bartold V.V. **Turkiston Rossiya istilosi davrida.** — Toshkent: Fan, 1963. — 412 b.
2. Ahmedov B.A. **O'zbekiston tarixi manbalari.** — Toshkent: O'qituvchi, 2001. — 368 b.
3. Karimov N. **Xiva xonligi tarixi.** — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. — 284 b.
4. Mullajanov K. **Qo'qon xonligi: siyosiy va ijtimoiy jarayonlar.** — Toshkent: Akademnashr, 2015. — 296 b.
5. Holiqulov A. **Buxoro amirligi tarixidan lavhalar.** — Toshkent: Sharq, 2008. — 312 b.
6. Abdurahmonov A. **Markaziy Osiyoda Rossiya mustamlakachilik siyosati.** — Toshkent: Fan, 1998. — 254 b.
7. Khalid A. **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.** — Berkeley: University of California Press, 1998. — 350 p.
8. Morrison A. **Russian Rule in Samarkand 1868–1910.** — Oxford: Oxford University Press, 2008. — 412 p.
9. Sodiqov H. **XIX asrda Markaziy Osiyo davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.** — Toshkent: Universitet, 2012. — 275 b.
10. Becker S. **Russia's Protectorates in Central Asia.** — London: Routledge, 2004. — 289 p.
11. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. **O'zbekiston tarixi. III jild.** — Toshkent: Fan, 2000. — 560 b.
12. Ziyoyev H. **Turkiston tarixining murakkab sahifalari.** — Toshkent: Sharq, 1999. — 320 b.